

Владислав Грибовський

НОГАЙСЬКІ ОРДИ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Для політичних відносин кочових суспільств характерна відсутність більшості атрибутів, властивих для держав землеробського світу. Зокрема, Б.-А. Б. Кочекаєв не без підстав зауважував, що в традиційному розумінні ногайців «підданство» значило не більше, ніж «протекція»¹, перебування слабшого під захистом сильнішого, що виключало сталі політичні зв'язки. Кочовик, підпорядковуючися військово-політичній силі, що переважала його власну, залишався незалежним у повсякденному житті, на рівні свого мікроколективу. Ця прикметна риса визначалася характером економіки та укладом побуту, які значно меншою мірою, ніж у землеробських суспільствах, піддавалися державній регламентації. Адже політогенез номадів не йшов далі стадії протодержави-чіфдом², чим визначалась і специфіка їхнього підпорядкування розвинутим політичним системам землеробських народів.

Як і більшість номадів, ногайці уникали сталих політичних зв'язків із будь-якими державами, котрим вдавалося встановлювати над ними контроль. За спостереженням Іакинфа Бічуріна, «кочевые народы подданством полагают выиграть четыре процента на один; поэтому, при случае, они даже соперничают в готовности подданства. Клятву они считают средством выиграть, а клятвопреступление и вероломство пустыми словами... Кроме того, они ищут свободы от ясака и возможности служить в войне для грабежу»³. В цілому, у наведеному свідоцтві підмічено типову поведінку номадного колективу стосовно своїх держав-сюзеренів. Послаблення контролю останніми розглядалося кочовиками як ознака їх слабкості; своїми набігами вони прискорювали їх падіння і, користаючись цим, легко змінювали політичну орієнтацію. За часи «Смути» в Росії на початку XVII ст. ногайці вийшли з підпорядкування і взяли активну участь у кримських набігах на російські землі. Під час міжусобиці

в Калмикії у 1720-х роках ногайці перейшли з калмицького до кримського підданства. Так само напередодні ліквідації Кримського ханства 1770 року ногайські орди пристали до союзу з Росією, чим полегшили їй просування до Чорного моря.

Традиційна влада в кочівницькому суспільстві мала консенсуальний характер і в більшості трималася на особистому авторитеті її носія. Ця обставина істотно відрізняла протодержавні відносини номадів від держав землеробських спільнот, де влада була формалізованою і здійснювалася через легітимізовані важелі панування-підпорядкування. Максимального обсягу атрибутів державності кочівницька імперія набувала у відносинах із зовнішнім світом⁴, ведучи війни, торгівлю і надсилаючи посольства. Ці зовнішні ознаки формували в землеробському світі сприйняття кочівницьких імперій як повноцінних і рівнозначних держав. М. М. Крадін, застосовуючи теорію Макса Вебера щодо влади в традиційному суспільстві, розмежовує поняття власне «влади» і «панування», розуміючи у першому випадку просте насильство, що не є обов'язково легітимним, у другому – «об'єкт влади визнає свій статус законним і підпорядковується господарю в силу існуючих норм»⁵. Підпорядкування одного кочівницького етносу іншому трималося на простому насильстві, не обтяженому складними формами легітимізації. Завойований номадний колектив у разі знищення родової аристократії (а разом з тим і конічного клану, що стояв на вершині кочівницької рангової общини) перетворювався на аморфний етнічний матеріал, який поступово асимілювався народом-завойовником і переймав його мову, релігію та ідеологію⁶.

Однак процеси асиміляції і формування на основі попередніх етнічних субстратів нових етносів ніколи не були повними. Розглядаючи етнічний склад «степової імперії» половців, О. Прицак підкреслює відсутність у них етнічної та мовної єдності: «Крім панівної протомонгольської верхівки (Кіmek, Кай, Китай, Олберлю) маси кочового населення були мабуть тюркомовним, тоді як торговці були або іранського (Деремела-“Бродники”), вірменського, або жидівського походження». Також не було у них релігійної одноманітності. Якщо половецька верхівка сповідувала тенгризм, то серед решти кочовиків були прибічники маніхейства, несторіанства та ісламу ханафітського мазхабу⁷. Тож у разі збереження конічного клану або його елементів завойована кочівницька спільнота не втрачала своєї ідентичності й перебувала у стані данницької залежності в рамках поліетнічного конгломерату кочівницької імперії-завойовника.

Одна з пізніх кочівницьких імперій – Ногайська Орда – припинила своє існування на початку XVII ст. У результаті російського завоювання

Поволжя і підпорядкування більшості ногайців калмикам у першій третині XVII ст. відбулася руйнація ногайординських політичних традицій. Зникають нащадки головної лінії Едигейовичів, які мали титули бея, нурадина, кековата і тайбуги. Однак, незважаючи на це, елементи конічного клану в ранговій общині ногайців збереглися завдяки існуванню улусної системи на чолі з власними мурзами. Свій родовід ногайські мурзи пов'язували з бієм Едигеєм, чим обґрунтовували легітимність своєї влади в улусах і аулах, об'єднаних в орди. Таким чином, мурзи залишалися на вершині дрібних конічних кланів, що існували на рівні різної величини відгалужень, на які розпалася Ногайська Орда.

Під час перебування у складі Калмицького ханства підвладне становище ногайців виявлялося у виплаті данини, нерівноправному розподілі пасовищ на користь пануючого кочового етносу (калмиків) та залежності у військово-політичних питаннях від калмицької аристократії. Єдисанці, джембуйлуковці та великі ногаї (окрім тих, що перебували поблизу Астрахані під контролем російської адміністрації) кочували за маршрутами, визначеними калмицькою знаттю, та віддавали калмикам частину від приплоду худоби. У тогочасних документах залежне становище ногайців щодо калмиків позначено термінами «ясачні ногайці»⁸, а також «кочуванням в калмицьких улусах» та «спільне з калмиками кочування». Зокрема, у російських офіційних документах кінця XVII ст. знаходимо: «Тинбаевы ... и иные мурзы, которые кочуют в калмыцких улусех з женами и детми и со всеми их улусными людьми»⁹. Мурзи малих ногаїв зберегли за собою право самостійно визначати маршрут кочування на контрольованій ними території. Їхня залежність від калмиків полягала у щорічному наданні «по кумачу» від кожної сім'ї. У пізніших документах (1742 р.) уточнюється, що калмицький хан брав від кожної сім'ї малих ногаїв по одному барану та примушував надавати коней, тобто здійснювати повинність щодо забезпечення поштової служби¹⁰. Та на загал, Малий Ногай залишався стосовно калмиків окремою і відносно самостійною політичною силою, що в більшості тяжіла до Кримського ханства.

В умовах калмицького домінування внутрішній лад ногайців зберігався неушкодженим. Ногайці кочували самостійно, здійснюючи увесь цикл кочування окремими аулами на чолі з власними мурзами. Однак при цьому місце колишніх ногайординських дигнитаріїв посіла калмицька знать на чолі з ханом і тайшами, що перебрала на себе функції військово-політичного контролю й управління набігами, розподілу пасовищ, регуляції процесу кочування та намагалася монополізувати зовнішню торгівлю й редистрибуцію додаткового продукту, який надходив ззовні.

Під час переселення ногайців до Північного Причорномор'я подібні функції перебирали на себе кримські хани, здійснюючи головним чином редистрибуцію військової здобичі та ясирів, отримуваних у результаті набігів на підвладні Польщі та Росії землі.

За своєю внутрішньою будовою Кримське ханство помітно різнилося від Калмикії як типової кочівницької імперії. Особливість його державного устрою полягала в наявності відносно розвинутої політико-адміністративної системи, дія якої поширювалася на райони гірського Криму із землеробською економікою; вона типологічно була подібною до близькосхідних систем. Однак у Буджаку, Очаківському й Перекопському степах продовжувала побутувати архаїчна модель, пов'язана з кочівницькими політичними традиціями¹¹. Будь-які спроби кримських ханів посилити податковий тиск чи приборкати норовливу ногайську знать спричиняли міграцію ногайців за межі ханства, до Північного Кавказу і Поволжя. Тим самим кримський хан втрачав головну ударну силу, яку використовував у набігах на північних сусідів. Отже, залежність ногайців стосовно Кримського ханства тривалий час не могла йти далі звичайного данництва. Прикметно, що в Російській імперії, навіть у XIX ст., все неземлеробське населення (кочовики, народи Сибіру і Далекого Сходу) сплачувало ясак (фіксовану данину), не підлягаючи централізованому оподаткуванню¹².

Утворення стабільних кордонів у Північному Причорномор'ї на початку XVIII ст. спричинило важливі зміни у політичному устрої Кримського ханства. Помітно зросло втручання Порти у його внутрішнє управління, збільшився контроль за зовнішньою політикою Криму і зменшилася його роль у міжнародних відносинах. З іншого боку, стабілізація кордонів мала прямим наслідком унормування підданства ногайців щодо Кримського ханства та Османської імперії, що чітко фіксувалося у міжнародних договорах, починаючи з Константинопольського 1700 р. Урегулювання відносин Порти з Росією і обопільне зацікавлення обох імперій у непорушності кордонів у подальшому стало перешкодою для самочинних міграцій ногайців та спроб змінити підданство. Категорична вимога Порти щодо припинення набігів спричинила посилення військово-адміністративного контролю Кримського ханства за ногайцями. Підпорядкування ногайських орд Криму вже не обмежувалося простим данництвом, що було типовою практикою для XVI–XVII ст. Безпосередньо на степових теренах Північного Причорномор'я запроваджувалося постійне представництво ханської адміністрації, що мала своїм завданням забезпечити відносно

стабільний контроль над кочовиками, які перебували за межами Перекопської лінії.

Протягом XVI–XVII ст. ногайці, що кочували за межами Кримського півострова (за виключенням буджаківців), перебували у відомстві ханського губернатора Перекопу – ор-бея¹³. На середину XVIII ст. він залишався третім за значенням кримським урядовцем, після калги та нурадина, котрі призначалися ханом з представників династії Гіреїв (інколи – з мурз фамілії Ширин), мали станові привілеї та утримувалися коштом ханської скарбниці¹⁴. Однак його прерогативи і функції на той час дещо змінилися. Як і раніше, на ор-бея покладалася відповідальність за безпеку північних кордонів ханства (включаючи й керівництво прикордонною службою), контроль за пропуском іноземців через Перекоп до Криму¹⁵, вирішення питань, що виникали у стосунках із прикордонними сусідами. Однак цивільні справи і контроль за нечисленною Джембуйлуцькою ордою здійснювалися перекопським каймаканом, котрий призначався з кола простих службовців, які не належали до родини Гіреїв¹⁶. Утім розмежування повноважень ор-бея і перекопського каймакана важко прослідкувати за наявними джерелами. Ці обидва посадовці згадуються у подібних ситуаціях та інколи з однаковими функціями, зокрема, під час пропуску купців та інших іноземців через Перекопську лінію, листування з російською та польською прикордонними адміністраціями і Запорозьким Кошем з питань прикордонних відносин, зовнішньої торгівлі та господарських зв'язків. Так, перекопський каймакан Фетте-ефенді офіційно представляв кримську владу на комісіях з розгляду прикордонних суперечок кримських підданих із запорожцями у 1749, 1752–1754 рр.¹⁷; у документі від 1 березня 1755 р. він згадується як перекопський каймакан Ахмет Феттах¹⁸. Хоча одночасно з ним, зокрема, 2 січня 1753 р., листування з Кошем вів ор-бей Рахім Гірей-султан, який у запорозьких документах також звався «перекопським каймаканом»¹⁹. З подібних причин досить часто в історичній літературі ці два нерівнозначних за своїм адміністративним статусом кримських посадовця позначаються однією і тією ж назвою або із застосуванням обох назв як синонімів. Свідчення французького консула в Криму Шарля де Пейсонеля дає можливість більш наочно з'ясувати різницю між прерогативами ор-бея і власне перекопського каймакана: «орда Янбойлук (Джембуйлук. – В. Г.) не має зовсім сераскера: хан призначає туди каймакана. Коли війська цієї орди перебувають у поході, каймакан супроводжує їх до того місця, де має відбутися з'єднання армій, і повертається до свого округу»²⁰. Тож у руках каймакана перебували функції цивільного управління, які включали в себе також і питання мобілізації окремих військових сил.

Однак власне військові справи залишалися виключними прерогативами династії Гіреїв та їхніх представників, у тому числі й ор-бея.

Постійне представництво ханської влади за Перекопською лінією спершу виникло у Буджацькій та Кубанській ордах. У другій половині XVII ст. (1663) Буджаком управляв ханський яли-агаси, тобто «намісник побережжя», резиденція якого містилася в селищі Ганкишла (Ханкишласи)²¹ (тепер с. Удобное Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.). На початку XVIII ст. кримські хани призначали у Буджак правителів, які разом з призначенням отримували титул сераскера. На час походу на Правобережну Україну 1711 року буджацьким сераскером був Мехмед Гірей-султан²². Окремий ханський правитель постійно перебував і на Прикубанні. Кубанському сераскеру доручалася в управлінні територія Північно-Західного Кавказу, що номінально належала Кримському ханству. Тут, окрім ногайців, мешкали черкеси, кабардинці, абазинці та інші народи, котрі вважалися данниками кримського хана і сплачували йому ясак²³. Резиденцією кубанського сераскера було містечко Капила (Каплу), що на р. Кубані. Проте управління таким строкатим в етнічному сенсі регіоном потребувало від сераскера постійного переміщення; він зрідка залишався у своїй резиденції і «перебував постійно в шатрі»²⁴. Більшість кубанських сераскерів налагоджувала родинні зв'язки з місцевою ногайською аристократією та знатними родинами гірських народів Кавказу. Після того, як кримський хан усував їх від посади, більшість із них залишалася в Прикубанні, започатковуючи місцеві династії султанів, що зберігали належність до Гіреїв²⁵. Отже, у процесі інституалізації постійного представництва ханської влади за межами Кримського півострова формувався інститут окремих правителів ногайських орд – сераскер-султанів. Походячи з родини Гіреїв, вони займали наступне, після ор-бея, місце в ієрархії правлячої кримської династії, що теоретично давало їм право на успадкування ханського престолу.

Ногайські сераскери входили до дівану кримського хана, беручи участь у вирішенні головних питань управління ханством. Ш. де Пейсонель зазначив, що за ступенем впливу в ханському дівані сераскери знаходилися після калги, нурадина та ор-бея, будучи вищими по рангу за ширинських беїв (першорядний рід серед карачі-беїв, перших родів кримської аристократії) і ханських чиновників – муфтія, візира, кази-аскера, казнадар-баши, дефтердара, аштаджи-баши, кілерджи-баши, діван-ефенді, капиджи-баши та інших²⁶. Загалом ногайці не мали безпосереднього представництва своїх інтересів у Бахчисараї. Колишні ногайські родини, які увійшли до кола кримських карачі-беїв, на кшталт

Мангіт і Мансур, на той час або вже втратили своє значення, або нату-
ралізувалися у кримськотатарському середовищі. На середину XVIII ст.
у ханському дворі представники впливових ногайських родів займали
незначну посаду кушеджи-баши, тобто великого сокольничого²⁷. Таким
чином, сераскери ногайських орд перетворювалися на єдиних офіційних
посередників між ногайцями та кримським ханом.

Потрібно зауважити, що «призначення» ногайських сераскерів, так
само як і калги, нурадина та ор-бея, відрізнялося від звичайної роздачі
державних посад представникам службової бюрократії, котрі не нале-
жали до панівної династії Криму. Його слід розглядати як інвеститу-
ру, здійснювану сюзереном стосовно васала, з правом передавати своє
умовне держання в спадщину за старшинством у своєму відгалуженні
в роді Гіреїв. Натомість питання успадкування титулу сераскера виник-
ло за правління Халім Гірея (1756–1758), котрий призначив свого сина
Сеадета на місце покійного буджацького сераскера, чим викликав невдо-
волення братів останнього, які, згідно зі звичаєм, мали першорядне пра-
во спадку²⁸. Цей політичний звичай вказує на існування принципу «ле-
ствиці», характерного для кочівницьких імперій і зафіксованого у т. зв.
«кодексі Чінгіс-хана», який, разом із шаріатом, у Кримському ханстві
вважався за фундаментальну правову основу²⁹. Утім, політичні звичаї
і традиції ханства постійно порушувалися Османами, які здійснювали
інвеституру правителів Криму без уваги до їхнього старшинства у роді
Гіреїв, а також самими кримськими ханами, котрі намагалися запрова-
дити у своїх володіннях турецьку модель адміністрації, що трималася
на переважанні службової аристократії над родовою³⁰. Адміністративно-
територіальні та родові моделі влади у Кримському ханстві тісно пе-
репліталися; ознак службової аристократії набули і кримські хани, при-
значені турецькими султанами, і умовні «спадкоємці» ханів – калга,
нурадин, ор-бей та сераскери, яких призначав кримський хан. Однак пи-
тання старшинства у роді при цих призначеннях певною мірою врахову-
валося. Лише в рідкісних випадках посади сераскерів займали звичайні
мурзи³¹, хоча такі призначення залишалися чинними протягом короткого
строку.

У межах своїх орд сераскери вважалися повноправними господаря-
ми на кшталт кримського хана в масштабах ханства, маючи всю повноту
військово-адміністративної, фінансової та судової влади, а також пре-
рогативу представляти інтереси ногайського населення у відносинах з
російською та польською прикордонними адміністраціями і Запорозьким
Кошем. Функція військового управління для сераскерів була першоряд-
ною, натомість Ш. де Пейсонель для характеристики посад сераскерів

використав як синонім дефініцію «генерал»³². До компетенції сераскерів належали питання військової мобілізації, збирання податків, цивільне та кримінальне судочинство з правом винесення смертного вироку, що поширювалося на все населення ногайських орд. Саме ногайським мурзам належало виключне право звертатися з апеляцією до кримського хана³³.

Важливі управлінські функції мали каймакани, яких кримські хани призначали у ногайські орди з числа самих же ногайців, а також кримських і литовських татар, вірменів³⁴ та ін. етносів. Зокрема, посаду каймакана обіймав литовський татарин Якуб-ага Лек (1762, 1765), який управляв ханськими слободами у Побужжі, маючи своєю «вотчиною» слободу Криве Озеро; про нього також згадується як про «воеводу» або «хатмана» Дубассарського (інакше: «гетьман волоський»). У цей же час каймаканом слободи Голти був якийсь Черкас³⁵. Загалом, посада каймакана у Кримському ханстві не мала сталого регламенту, характеризувалася різними функціями і місцем в управлінській ієрархії. Єдине, що виокремлювало каймаканів з-поміж інших посадовців, – це приналежність до службової аристократії та місцевої родової знаті, не пов'язаних з династією Гіреїв. Каймакани переважно виступали в ролі «заступників» своїх титулованих володарів виключно у питаннях цивільного управління. Зокрема, в разі відсутності хана або його смерті керівництво державними справами в Бахчисараї здійснював окремих каймакан³⁶.

Реальна влада сераскер-султана у ногайських ордах мала певні обмеження з боку ногайської родової знаті, представленої в особі того ж каймакана. Останнього нам видається можливим співставити зі згаданим Ш. де Пейсонелем баш-мурзою (*bache-mirsa*)³⁷, тобто головним мурзою. У документах Запорозького Коша та російській дипломатичній кореспонденції згадуються каймакани ногайських орд, а категорія баш-мурз практично не зазначається (єдиним виключенням є згадка про єдичкульського «ваш мурзу Инчин Билат Иншкозя Нарсламбецкого») ³⁸. Повідомлення про баш-мурз маємо у Пейсонеля, котрий навів докладні відомості про їхню роль в управлінні ордами. Отже, вірогідно, посада каймакана надавалася головному мурзі, котрий мав реальний вплив на стан справ у орді. Баш-мурза виступав як «глава знаті» (*chef de la Nobless*), чим завдячував своєму походженню з першого за знатністю ногайського роду на рівні орди чи аулу. Решта знатних родин «йому підпорядковується і ставиться до нього із рідкісним шануванням»³⁹. Пейсонель уподібнив значення баш-мурзи в орді до кримських карачібеїв у межах їхніх бейликів, при цьому засвідчив порядок підпорядкування баш-мурз аулів баш-мурзі орди⁴⁰.

Ознаки впливу ногайської знаті на ханських представників простежуються вже у випадку обов'язкового розташування сераскера та його штату в баш-мурзинському аулі, а головне – в участі баш-мурзи у роботі сераскер-султанського дівану. Там, за свідченням Пейсонеля, «йому належить перше місце», адже сераскер «не має права покарати будь-якого мурзу, не порадившись з ним, як у тому, що стосується до набору військ, так і в усьому, що відноситься до внутрішнього управління ордою. Йому також належить право стягнення усіх податків сераскера, котрий домовляється з ним про це»⁴¹. При цьому слід також зважити на те, що дані Пейсонеля щодо баш-мурзи стосуються виключно Єдисанської орди. На час його свідчень (близько 1755 р.) Джембуйлуцька орда була нечисельною і перебувала під контролем окремого каймакана, призначеного кримським ханом; соціально-політичний лад Буджацької орди був істотно видозмінений ще у XVII ст., а влада буджацького і кубанського сераскерів вирізнялася меншою залежністю від ногайської родової знаті. Пейсонель взагалі не згадує Єдичкульську орду, оселену на лівобережжі Дніпра 1759 року, хоча, як уже зазначалося, вказівки про наявність «ваш-мурзи» у єдичкульців подаються в документах Архіву Коша⁴².

Першорядна знатність баш-мурзи та легітимність його авторитету над іншими мурзами закріплювалися процедурою обрання (чи, швидше, «всенародного» визнання) на традиційному курултаї – з'їзді ногайської аристократії. Наявність інституту курултаїв вказує на залишки ногайської політичної традиції. На курултаї вирішувалися екстраординарні питання, що виникали у відносинах ногайських орд з Кримським ханством. Ці зібрання відбувалися як у межах певної орди, так за участі представників кількох орд. Зокрема, у липні 1766 р. «в ордах татарских Джамбуйлуцкой и Едичкульской ... было собрание ... Они съехались для советывания по поводу наложенных и взыскуемых в ханскую казну поборов» і при цьому «крайнюю в правлении неспособность хана и слабость поносили»⁴³. Окрім того, інститут курултая виступав важливим регулятором соціальних відносин в ордах. Питання знатності роду інколи ставало причиною гострих суперечок, що часто переростали у ворожнечу між ногайськими мурзами. Однак завдяки міцності традиційної структури ногайських орд, дієвості інституту курултая та впливу соціальної верстви баш-мурз, що посідала місце на вершині конічного клану, зберігалася внутрішня єдність великих ногайських колективів. У ногайських ордах Північного Причорномор'я не утворилося локальних династій кримських Гіреїв і не відбулося трансформацій носіїв посад кримських сераскерів у привілейований прошарок султанів, як це сталося у кубанських ногайців.

У результаті збільшення ногайського населення у Північному Причорномор'ї і переміщення до цього регіону окремих ногайських орд у першій половині XVIII ст. виникла потреба створення нових представництв ханської влади з власними управлінськими штатами. Запровадження постійно діючої ханської адміністрації на степовій периферії відбулося після останньої хвилі міграцій ногайців до Північного Причорномор'я у першій третині XVIII ст. Протягом 1725–1728 рр. кількість ногайців під владою Кримського ханства помітно збільшилася, створивши потребу формування додаткової управлінської інфраструктури. Кримські хани вдавалися до нових призначень сераскерів зі штатом чиновників, наділених певними важелями примусу. 1735 року згадується ногайський сераскер Ахмет Гірей-султан, осідок якого розташовувався біля р. Молочної⁴⁴. По закінченні російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на певний час зникло окреме представництво ханської влади в ордах, що мігрували з Калмикії до початку війни. На початку 1740-х років Єдисанська орда потрапила до відомства буджацького сераскера, натомість «салтан белогородский сераскер» 1744 року вів офіційне листування із Запорозьким Кошем з приводу справ єдисанців. На прикордонній комісії 1749 р. він, спільно з перекопським каймаканом, був уповноважений кримським ханом для розгляду прикордонних суперечок і представництва інтересів ногайців⁴⁵. Одночасно буджацький сераскер контролював і єдичкульців (нащадків великих ногаїв), котрі у 40-х роках XVIII ст. були розміщені в Бессарабії. Малочисельна Джембуйлуцька орда, зайнявши під кочування Перекопський степ, як уже наголошувалося, потрапила до відомства перекопського каймакана і не мала ханського представника рівня сераскер-султана.

Окреме представництво ханської влади в Єдисанській орді формувалося повільно і суперечливо; протягом тривалого часу єдисанці залишалися під контролем буджацького сераскер-султана, зберігаючи вплив власних мурз. Кримський Арслан Гірей-хан (1748–1755), вірогідно, вперше відрядив до них окремого сераскера. Щойно зайнявши ханський престол, він призначив свого брата Крим Гірея нурадином і водночас буджацьким сераскером; інший ханський родич, Мухаммед Гірей, став ор-беєм. Та невдовзі Крим Гірей відмовився від обох посад і виїхав до Болгарії. Тоді Арслан Гірей-хан усунув Мухаммеда і призначив своїх синів: старшого Селіма – ор-беєм, середнього Девлета – буджацьким сераскером і молодшого Шахбаза – сераскером в Єдисанській орді⁴⁶. Ймовірно, останні два призначення відбулися 1753 року, натомість Шахбаз Гірей-султан згадується 24 вересня 1753 р. як «новоучрежден-

ний» «главный командир» над едисанцями⁴⁷. Та невдовзі едисанці знову опинилися під контролем сераскера Буджацької орди Девлет Гірея. Аби налякати едисанців, він здійснив показові репресії проти буджацьких мурз, ув'язнивши головного з них – Алі-мурзу і замордувавши його голодом⁴⁸. Справа в тому, що 1754 року Шахбаз Гірей вирушив у похід на черкесів⁴⁹, а за його відсутності у едисанців з'явився новий «командир» – каймакан Джан-мурза, призначений з ногайців. Він протягом року (лютий 1754 – лютий 1755) порядкував Єдисанською ордою, а також був головною фігурою у листуванні едисанців із Запорозьким Кошем⁵⁰. Є підстави вважати, що Джан-мурза і перед тим мав значний вплив серед едисанців. Принаймні, його можна співставити з едисанським Дзяум (або Джаум) мурзою, який здійснив зухвалий набіг на Бугогардівську паланку в листопаді 1747 р.⁵¹ Під 1755 р. згадується едисанський Ахмед-каймакан, «кой кочует разстоянием от Бугу два дни езды в урочище речки Кояльныка». Він листувався з комендантом фортеці Св. Єлизавети з приводу прикордонних суперечок, що стосувалися едисанців. При цьому слід звернути увагу на те, що це листування лишалося під контролем буджацького сераскер-султана⁵². У лютому 1755 р. буджацький сераскер Девлет-султан наголошував у листі до російського генерал-майора Глібова: «...нагайский народ (йдеться про едисанців. – В. Г.) не состоит под властью моею», однак при цьому він зобов'язався передавати листи російських прикордонних командирів «находящимся над теми татарами к кадыю и каймакаму». Єдисанський каймакан Ахмед мусив усю кореспонденцію, отриману з-за кордону, відправляти для перекладу в Ганкишлу. Окрім того, буджацький сераскер мав повноваження, як наприклад 1755 року, викликати едисанські караульні команди для отримання свідчень щодо певних прикордонних інцидентів⁵³.

Таким чином, скориставшись відсутністю Шахбаз Гірея, буджацький Девлет Гірей-султан поновив контроль за едисанцями. У подальшому Шахбазу не вдалося зберегти владу в Єдисанській орді. Після невдалого походу в Черкесію він повернувся до едисанців з наміром оселитися біля каймакана на Куяльнику⁵⁴. Та згодом звістки про нього губляться. Протягом наступних років буджацькі сераскери утримували непрямий контроль над едисанцями, користуючись тим, що влада сераскерів Єдисанської орди фактично перетворилася на номінальну. Їхнє хитке становище визначалося відсутністю постійної резиденції і необхідністю проживання в аулах едисанських каймаканів. Через це сераскер не міг створити повноцінний адміністративний апарат і тримати під контролем кочовиків зі стратегічно вигідного пункту. З іншого боку, кримські хани не мали можливості виділити едисанському сераскер-султанові військо-

ву команду, зважаючи на те, що Білградський мирний договір Туреччини з Росією забороняв будувати фортеці і тримати гарнізони поблизу кордону. Таким чином, не маючи важелів здійснення своєї влади, едисанський сераскер залишався номінальним правителем, а Єдисанська орда, вирізняючись своєю чисельністю, впливовими мурзами і рівнем добробуту⁵⁵, на загал слабо контролювалася центральною владою.

Вигідне становище буджацького сераскера характеризувалося наявністю постійної резиденції у Ганкишлі, де знаходився сераскер-султанський палац з чиновницьким апаратом на чолі з султан-агаси, а також розташованими поряд турецькими фортецями та гарнізонами. На 1754 р. у штаті буджацького сераскера був писар, вихідець з України, котрий сповідував християнство і вільно володів мовою російського діловодства, радник Махмед-ага, грек за походженням, який сповідував іслам⁵⁶. Управлінський апарат буджацького сераскера поступово перетворювався на традиційний діван на кшталт того, що був у кримського хана, а також калги, нурадина й кримських карачі-беїв. З цього приводу Пейсонель свідчив: «сераскери мають своїх візирів, своїх дефтердарів, своїх діван-ефенді, своїх кадї[їв] і взагалі їх двір подібний двору хана»⁵⁷. Слід також брати до уваги те, що напівосілих буджаківців, котрі мали постійні села, було легше контролювати, ніж кочовиків-едисанців, а вплив місцевої буджацької аристократії був порівняно меншим.

Едисанські мурзи, яким легко вдалося обмежити владу свого сераскера, були роздратовані нав'язливим «кураторством» з боку буджацького сераскер-султана. Останній з наказу Порти і Криму контролював відносини едисанців з порубіжним населенням Польщі, Молдови та Росії, відповідно до вимог Білградського договору перешкоджав їхнім самочинним набігам на землі сусідніх держав, примушував повертати пограбоване майно і відшкодовувати збитки, а також сплачувати податки, обсяг яких неухильно зростав. Невдоволені едисанські мурзи 1754 року відрядили посольство до Санкт-Петербурга з наміром перейти під російське підданство⁵⁸. Прикметно, що це посольство очолював ногаєць Кутлу Акай Хаджі, котрого Шахбаз Гірей відряджав раніше нарочним до російської прикордонної адміністрації⁵⁹. Цього Кутлу Акая Хаджи можна співставити з Кутлунай Ажієм, який 1743 року представляв на розгляд київського генерал-губернатора скарги едисанців на запорожців⁶⁰. Посольства з відповідними пропозиціями відряджалися едисанцями також і в Польщу⁶¹. Окрім невдалих спроб змінити підданство, протести едисанців простежуються і в мотивах підтримки ними заколотів претендентів на кримський престол, які були продиктовані сподіваннями на отримання податкових пільг та адміністративних привілеїв. У листопаді

1754 р. вони відмовилися від участі в поході на Черкесію⁶². Та найбільш радикальним проявом протесту стало повстання едисанців, буджаківців та кубанців 1758 року, яке не лише призвело до скинення чинного та призначення нового кримського хана, а й спричинило важливі зміни в системі управління ногайськими ордами.

На початку правління Халім Гірей-хана (1756–1758) посилювався податковий тиск на ногайців. Буджацькому сераскеру Хаджи Гірею завдяки проведенню гнучкої політики вдавалося тримати буджаківців та едисанців під контролем, не допускаючи їх до відкритого вияву непокори. Після його смерті 1757 року певний час місце буджацького сераскера залишалося вакантним. Цим скористалася частина едисанських мурз, котра вийшла з покори власному сераскеру і вдалася до пограбувань запорозького порубіжжя. З огляду на протести російського уряду, Порта наказала кримському хану домогтися від едисанців відшкодування збитків, завданих запорожцям. З цим дорученням Халім Прей-хан відрядив свого сина Сеадета, щойно призначеного сераскером Буджацької орди. Сеадет Гірей ретельно виконав наказ, брутально стягуючи відшкодування з едисанців, що викликало нарікання з боку чинного едисанського сераскера Саад Прей. Останній, як свідчив Пейсонель, із помсти «дав повну владу ногайцям своєї орди і не зробив більше жодного руху, аби приборкати їх»⁶³.

В умовах, коли едисанський сераскер усунувся від виконання обов'язків, сераскер Буджаку знову став повним господарем справ у Едисанській орді, допускаючи при цьому надмірну сваволю. Він вимагав від ногайців відшкодування в набагато більшому обсязі, ніж реально було завдано збитків запорожцям. Багатьох едисанських мурз посадили під варту в Буджаку за звинуваченням в участі у набігу, а деякі з них були страчені або померли у в'язниці. Найбільш скандальний випадок трапився, коли Сеадет Гірей-султан перетворив на наложниць дружину і доньку одного мурзи, дозволивши своїм підлеглим чинити гвалт над сім'ями інших репресованих мурз⁶⁴. Утім і Порта, виконавши свої договірні зобов'язання, і російський уряд, домігшись відшкодування збитків своїх підданих, залишили без уваги виявлену Сеадет Гіреєм сваволю щодо ногайців. Частина речей, привласнених буджацьким сераскером під виглядом стягнення відшкодування, була передана як хабар турецькому великому візиру Рагіб-паші, котрий тому й не зважив на ногайські скарги⁶⁵. Едисанці скаржилися також і турецьким кадіям міста Бендери, четверо з яких спеціально приїздили в Ганкишлу для докору буджацькому сераскеру. Останній на це відповів погрозою покарання едисанців за їхній намір жалітися, пообіцявши виступити проти них з

30-тис. буджацьким військом⁶⁶. Наступним кроком Сеадет Гірея стало вивезення хліба з Єдисанської та Буджацької орд до Стамбула, як того вимагала Порта, маючи труднощі в забезпеченні столиці продовольством. Однак і це доручення Сеадет виконав, удавшись до бруталних зловживань, що викликало нестримне обурення не тільки в Єдисанській, а й у Буджацькій орді. Побоюючися повстання, він виїхав до Бахчисарая, де провів зиму 1757–1758 рр. Тим часом, відсутність одіозного сераскера (яка затягнулася через хворобу на дизентерію) і помірковане управління його каймакана дещо заспокоїли єдисанців та буджаківців⁶⁷.

На початку травня 1758 р. Сеадет Гірей повернувся до Буджаку. У відповідь на ворожу зустріч єдисанців він зібрав 20-тис. загін, що складався з буджаківців, турків, молдаван, румун і яманів Аккермена, Кілії та інших доокружних міст. Проте командир турецького гарнізону в Бендерах відмовився йому допомагати і не надав гармати для приборкання єдисанців. У травні 1758 р. поблизу Бендер відбулося збройне зіткнення, під час якого єдисанці спершу почали тікати, однак згодом, розділившись на дві частини, оточили й розгромили буджаківців. Під час бою сераскер-султан був поранений і ледве врятувався втечею до Бендер, а буджаківців єдисанці потіснили на правий берег Дністра⁶⁸. За повідомленням Пейсонеля, долю битви вирішив перехід буджаківців (принаймні, їх частини) на бік єдисанців⁶⁹. Військо єдисанців, що на той час налічувало до 80 тис. чол., підійшло до Бендер, вимагаючи від турецького гарнізона видачі Сеадет Гірея. Не маючи певності в надійності бендерських яничарів, останньому довелося тікати в Каушани, де зібралось кілька тисяч озброєних буджаківців, котрі все ще підтримували свого сераскера⁷⁰.

Довершивши розгром буджацького сераскер-султана, єдисанці вигнали і власного сераскера Саад Гірея, котрий і надалі займав вичікувальну позицію. Разом з тим, вони не мали за мету свого повстання взагалі звільнитися з-під влади Криму і Туреччини. Єдисанці надіслали делегацію до Стамбула з викладом свого невдоволення Сеадет Гіреєм і причин повстання. Зволікання турецького уряду з розв'язанням ногайського питання спричинило подальше розгортання повстання. Наприкінці серпня 1758 р. кількатисячний загін єдисанців перейшов на правий берег Дністра і спалив 4 буджацьких села, маючи намір захопити сераскер-султана, але той устиг втекти до турецьких фортець на Дунаї⁷¹. Повстання ногайців, що починалося як протест проти сваволі кримського урядовця, переросло у традиційний кочівницький набіг на землеробські території. До єдисанців приєдналися буджаківці, котрі разом захопили і пограбували міста Дубоссари, Ясси та доокружні молдавські села, відігнавши

чимало худоби. Наприкінці вересня великі збройні з'єднання єдисанців готувалися вступити у бій проти бендерських турків, утім окремі битви відбулися лише проти арнаутських військових команд, які прибували до Бендер⁷².

У джерелах фіксується керівник повстання – єдисанський Мембетмурза, який, за деякими звітками, «жив у Бендерах». Бендерські яничари, роздратовані безладним правлінням Халім Гірей-хана та його синів-сераскерів, на знак демонстрації прихильності до єдисанців, відмовилися захищати Сеадета. Єдисанці направили до Стамбула скарги на Сеадет Гірей-султана та Халім Гірей-хана. Порта на це не зважила і наказала буджаківцям, кримським татарам, яничарам очаківського, бендерського та хотинського гарнізонів, а також румелійському паші негайно виступити на упокорення єдисанців. За окремими звітками, на придушення повстання з Румелії рушило від 40 до 80 тис. турецького війська, яким на підмогу доправлялося 10 галер. З іншого боку, з Криму мав виступити Сеадет Гірей з військом до 200 тис. чол., котрий 24 вересня звернувся до Коша з проханням допомогти у переправі через Дніпро на Кизи-Керменському перевозі⁷³. Будучи зусебіч оточеними, єдисанці звернулися до російського уряду з проханням прийняти їх до свого підданства, незабаром з цим проханням до них приєдналися і буджаківці. Проте зваживши на застереження Порти й кримського хана, російський уряд їм відмовив та наказав своїм прикордонним форпостам їх «не токмо в здешню сторону не пропускать, но и силою от границ здешних отбивать». Турецький уряд і кримський хан відповідну засторогу оголосили польським урядовцям, котрі видали розпорядження із заборонаю переховувати у шляхетських маєтностях ногайців⁷⁴. Халім Гірей-хан надіслав також листи до Запорозького Коша з проханням установити козацькі караульні команди у Побужжі, з гирлом П. Буга включно, та по Дніпру до Кизи-Кермена, незважаючи на кордони. Як плату за послугу пропонувалося: «весь их скот и имение да будет пред вами, а нам толко отдавать их головы»⁷⁵.

Повстання єдисанців і буджаківців 1758 року спричинило помітний міжнародний резонанс. Прикметно, що його перебіг відслідковувало до півтори тисячі запорозьких розвідників, а Ш. де Пейсонель написав про нього окремих трактат для французького уряду. Одночасно з цим виступом спляхнуло повстання кубанських ногайців проти іншого сина Халім Гірея – кубанського сераскера Крим Гірей-султана⁷⁶. Останнім скористався син колишнього кубанського правителя Бахти Гірея – Сеадет Гірей та інший претендент – Багадир Гірей, які прагнули стати кубанськими сераскерами. При цьому кубанські ногайці заявили, що воліють са-

мостійно обирати сераскерів, і виступили проти призначення їх кримським ханом. Прикметно, що повсталі ногайці в Єдисані, Буджаку та на Кубані підтримували між собою тісний зв'язок, а буджаківці навіть мали намір прийти на допомогу кубанцям. Водночас ногайці відмовили Порті у постачанні хліба і не лише заявили про своє право на самоврядування, а й зважилися впливати на призначення кримського хана⁷⁷. Попри заяви кримського хана про масштабну військову мобілізацію, Бахчисарай не мав достатньої сили, аби приборкати виступи ногайців, що охопили більшу частину ханства. Яничари турецьких фортець у Північному Причорномор'ї також не поспішали виконувати накази Порті щодо придушення повстань ногайців, ведучи власну гру в Кримському ханстві.

Повстанням ногайців скористався Крим Гірей, брат Арслан Гірей-хана, котрий перед названими подіями відмовився від посад нурадина і буджацького сераскера і як приватна особа мешкав у Бургасі. Він уважно стежив за ходом повстання і тримав у єдисанців свого представника Хаджи Гірея. Переконавшись у слабкості чинного кримського хана і невизначеності позиції Порті, він прибув до Бессарабії та очолив буджаківців і єдисанців, маючи підтримку від румелійських турків. Мурзи Єдисанської та Буджацької орд склали клятву на вірність Крим Гірею; останній же скасував повинність постачання хліба до Стамбула і не перешкодив пограбуванням Молдови. Завдяки цій демагогічній позиції він здобув слави «якора надій ногайців», котрі прагнули повернення часів, коли були можливі масштабні набіги на землеробські території. Скориставшись ногайською та яничарською підтримкою, Крим Гірей здобув Аккермен, де переховувався нурадин-султан чинного хана, і оволодів переправами на Дніпрі. З огляду на це, Порта усунула з кримського трону Халім Гірея та вдруге призначила ханом Арслан Гірея. Однак, не маючи сил придушити повстання ногайців без участі гарнізонів Румелії та Бессарабії, турецький уряд у жовтні 1758 р. нарешті зважився санкціонувати фактичне обрання ногайцями Крим Гірея на кримського хана⁷⁸.

Повстання єдисанських, буджацьких та кубанських ногайців 1758 року на загал лишилося не придушеним і фактично досягло своєї мети. Більшість ногайців розуміла його завданням усунення непопулярного Халім Гірей-хана та його свавільних синів-сераскерів. Утім, зазначене не вичерпує всього спектру мотивацій. З нашого погляду, головним серед них був протест проти посилення державної регламентації з боку Кримського ханства і стабілізації кордонів, що унеможливило традиційні грабіжницькі набіги кочовиків на землеробське довкілля. Від інших ногайських повстань його відрізняє масштабність, наявність власного

керівництва і координація дій між ногайськими ордами, що перебували на значній відстані одна від одної. Унаслідок повстання 1758 р. відбулися важливі зміни в системі управління Кримського ханства. Насамперед, виявилася недоцільність надання представнику ханської влади в Буджаку широкого кола повноважень щодо усіх ногайців Північно-Західного Причорномор'я. Цю проблему Крим Гірей у період свого першого перебування на ханському престолі (1758–1764) вирішив шляхом створення другої столиці ханства в м. Каушани. Тут був побудований ханський палац, прилаштований для військових, адміністративних і представницьких потреб⁷⁹. У Каушани він майже щороку приїздив з Бахчисарая, під час переїзду інспектуючи орди та безпосередньо здійснюючи свої владні прерогативи щодо кочовиків.

Тимчасовою резиденцією Крим Гірея спочатку було селище «Кишела», вірогідно, Ганкишла, або згадуване в джерелах середини XVIII ст. с. Кишеньки. Як повідомив сучасник тих подій Пейсонель, там «він залишиться, ймовірно [доти], доки не відновиться остаточний порядок і поки все не піде усталеною ходою». Перебування Крим Гірея в Каушанах фіксується у січні 1759 р. У цей час він стягував відшкодування з Єдисанської та Буджацької орд за пограбування молдовських земель, звільняв полонених, яких ногайці обернули на ясир. У запорозьких документах згадується, що у червні того року Крим Гірей, у супроводі 60 мурз та кількох тисяч війська, зупинився табором біля с. Копанки, що на р. Чичаклеї, брав у буджаківців «та інших ногайських орд» хліб та худобу; тоді ж йому надіслано указ від Порти про призначення кримським ханом і подаровано «каптан і сідло за те, щоби він пограбоване в хотинської райї все повернув і полонених людей, які до Польщі пішли, відшукав і повернув»⁸⁰. Перебування Крим Гірея в Бессарабії на початку його правління тривало майже півроку, викликавши підозри російського уряду щодо його приготувань до нападу на Росію. Після рішучого протесту російського посла в Туреччині Порта навесні 1759 р. наказала йому переїхати до Криму, аби «хан между обоими дворами чеголибо несходного не учинил»⁸¹. Утім, практика тривалого перебування Крим Гірея в Каушанах повторилася й наступного року. Однак ще на 25 квітня 1760 р. фіксується, що «хан крымской еще в Коушанах находится и вокруг ево едисанская и буджацкая орда стоит в аулах(,) он же хан в Бакчисарай намерен следовать в апреле м[еся]це однако ... может де быть и нынешнее лето в едисанах хан проживет». Лише 23 червня сповіщено, що хан з усім почтом приїхав до Бахчисарая⁸². Однак у вересні 1763 р. Крим Гірей знову перебував у Каушанах, тоді як справами в Криму порядкував спеціально призначений каймакан. Калга-султан,

будучи в м. Ясси, помер, а новопризначений калга мусив приїздити до Крим Гірея в Каушани для проходження церемонії інвеститури⁸³.

Сезонні переїзди Крим Гірей-хана між Бахчисараєм та Каушанами давали можливість йому особисто контролювати сераскерів Буджацької, Єдисанської та Єдичкульської орд, так само, як і ногайських мурз, кожний з яких мусив персонально зустрічати хана на його шляху⁸⁴. Під час перебування табору Крим Гірея на р. Солгірі у 1760 р., за повідомленням Коша, «при хане ж султани и мурзы со всех орд имеются, а все к нему всема склонились и почитают за наихрабрейшего своего хана, а которые де противних ему прежде з едисанских и протчих мурз(,) то с тех многих и штрафовал(,) а инних при себе содержал»⁸⁵. У березні 1761 р. Крим-Гірей приїздив для інспектування фортеці Перекоп, згодом від'їхав до Бахчисарая; за ним слідом їхали буджацькі, єдисанські, єдичкульські та джембуйлуцькі мурзи⁸⁶.

Періодичні виїзди правителя по своїм володінням з метою здійснення у кожній окремій місцевості владних прерогатив указують на слабкість важелів централізації державної системи і засвідчують наявність архаїчного принципу організації влади, характерного для протодержавних утворень. Ю. М. Кобищанов на основі матеріалів афроазійських суспільств запропонував для його типологічного означення термін «полюддя», поширюючи його і на кочовиків Центральної Азії⁸⁷. Полюддя правителів кочівницьких імперій традиційно здійснювалося засобом переїздів між кількома умовними столицями, переважно «літньою» та «зимовою» резиденціями. Якщо «собственная своя маетность» Крим Гірея в Каушанах слугувала за літню резиденцію, то зимовий осідок хана містився поблизу Бахчисарая, проте не у самій столиці ханства. Джерела засвідчують «лагерь» Крим Гірея на р. Солгірі (1760)⁸⁸. На 1764 р. фіксуються значні будівельні роботи в «заміському палаці» Крим Гірея в урочищі Ашлам, тут він спорудив «со украшением немалый дом, а строение, как всякий лес, так и дикое каменье, черепицу известь и всякие материалы ... подданные ... возили безденежно». Одночасно будівництво палацу здійснювалось у чіфтлику Крим Гірея в Румелі⁸⁹.

Переїзди Крим Гірея супроводжувалися переміщеннями значної кількості людей і постійною військовою мобілізацією. Ця обставина примушувала російський та польський уряди тримати значні військові сили біля своїх кордонів, щомиті очікуючи набігу на свої володіння. Склад збройних підрозділів, мобілізованих ханом, був різнорідний. На 1760 р. запорожцями зазначено під його командою Буджацьку та «Кримську» орди, «еще из волоских и татарских сел охотных людей», у с. Копанки хан «наипаче гайдамак набирает». Постачання та забезпечення цього

війська покладалося на молдавське населення, яке підвозило провіант і вугілля, «волоські» ковалі підковували коней; усього війська налічувалося 40 тис. Концентрація кримського війська примусила польський уряд зосередити 12-тисячний регімент у Липовці та Шаргороді⁹⁰.

Ще одна причина, що змусила кримського хана тривалий час залишатися на Північно-Західному Причорномор'ї, полягала в необхідності нейтралізувати вплив колишнього калги-султана Хаджи Гірея. Останній, витіснений Крим Гіреєм за межі ханства, знайшов притулок у Польщі біля Могильова-Подільського. Спершу він мав намір перейти на службу до прусського короля, однак згодом, дізнавшись про стрімке падіння популярності Крим Гірея серед едисанців, зважився й надалі лишатися на польсько-кримському порубіжжі. Обурені тим, що ставлення Крим Гірея раптово змінилося з ласки на гнів, едисанські мурзи почали виявляти прихильність до опального калги. Найбільше їхнє роздратування викликало те, що Крим Гірей з наказу Порти вимагав відшкодування за пограбування молдовського населення під час повстання. Тож у першій половині 1759 р. едисанські мурзи стали масово переходити до Хаджи Гірея. Серед них були Жолмамбет-мурза, Орак-мурза, Канай-мурза та інші, в улусах яких мешкало до 30 тис. сімей⁹¹. За окремими даними, хан тричі домагався від Порти дозволу на початок війни проти Польщі, заодно прохаючи й санкції здійснити набіг на Новосербію та Запорожжя. Та ситуація з Хаджи Гіреєм вирішилася втручанням Росії, котра примусила польський уряд депортувати бунтівного калгу та ногайців. Більшість едисанських мурз повернулася під владу Крим Гірея; Хаджи Гірей з кількома ногайськими мурзами намагався просити притулку в Росії, у чому йому було відмовлено⁹². Слід звернути увагу на те, що неодноразові демагогічні заяви Крим Гірея про близький початок війни проти Росії спершу забезпечили йому популярність серед ногайців і дозволяли вдало приховувати прагнення до концентрації влади. Імітація войовничості виявлялася Крим Гіреєм і стосовно Туреччини. У квітні 1761 р., за чутками, до Кримського ханства прибули три турецьких паші з військом, щоб зняти Крим Гірея з престолу. З приводу цього він заявляв, що «как де он то ханство получил саблю, то и де саблю оное и отдаст». Він також розголошував про наміри зруйнувати фортецю Св. Єлизавети та «повісити свою нагайку на столиці росіян Петербурзі»⁹³, обіцяючи ногайцям багаті на здобич походи. Утім, ці заяви Крим Гірея мали неофіційний характер і навмисно поширювалися на рівні чуток. Більшість їх адресувалося запорожцям, котрі через це мусили перебувати в «найкрепчайшей предосторожности», хоча розвідувальні заходи Коша мали відомості, що «нине же с той стороны ничего не предвидется и орди

зимують в своїх прежніх кочев'ях понад Дніпром и понад Бугом рекою ... тихо смирно толко доволним числом авулов ... стали»⁹⁴. Справжньої підготовки до воєнних дій проти росіян не велося; навпаки, Крим Гірей пішов на поступки: з санкції Порти погодився на постійне перебування російського консула в Криму. При цьому хан неухильно збільшував адміністративний контроль за ногайцями і посилював над ними податковий тиск, піклувався про оборону кордонів і облаштовував цивільне управління в Криму. Серед його планів було й переведення ногайців до осілого життя, задля стимуляції чого він пропонував Порті побудувати пристань у Кизи-Кермені для вивозу збіжжя, вирощеного єдичкульцями. Як і в попередній період, суперечки між населенням степового порубіжжя у мирний спосіб розглядалися на прикордонних комісіях, зокрема, 1761 р. Кіш з'ясував, що «татаре й турки по разговорам их желают жить з здешними границами мирно и о окончании бывшей з запорожцами войсковою коммисии веема все благодарны»⁹⁵.

Крим Гірей-хан більше не розглядав ногайців як головну соціальну базу свого правління. Першим його кроком, як уже наголошувалося, стало покарання єдисанців та буджаківців за збитки, нанесені молдовським землям, з яких примусово стягнули відшкодування. 1760 року Крим Гірей провів перепис населення в Єдисанській орді, офіційна мета якого оголошувалась як з'ясування спроможності єдисанців забезпечити готовність кожного четвертого з дієздатних чоловіків до військового походу, хоча дійсне прагнення хана полягало у визначенні кількості податного населення з наступним наміром збільшити податки. Контроль за Єдисанською ордою збільшувався, а спроби єдисанців вийти з-під нього наражалися на репресії та посилення податкового тиску. Так, у березні 1761 р. трапився конфлікт єдисанців з бендерськими турками; для його розслідування відряджено сераскера-пашу з трьома «татарськими старшинами» і з «немалим войском»⁹⁶. Задля послаблення Єдисанської орди Крим Гірей мав намір розділити її на дві частини, намагаючись переселити до 30 тис. єдисанців і до 20 тис. джембуйлуковців (усього до 50 тис. казанів) «на крымскую сторону Перекопу (?) и по границе даже до Азовского моря расположит ... ис коих некоторыя уже чрез Ачаков и переправляются». Напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Єдисанська орда вже була розділена на дві частини; меншу з них, чисельністю до 8 тис. сімей, розміщено на Кримському півострові, станом на 1771 р. її очолював Ель-Хаджи-Джаум-мурза⁹⁷.

Крим Гірей зберіг практику призначення сераскерів у ногайські орди з представників династії Гіреїв та каймаканів з числа впливових ногайських мурз. Сераскером Єдисанської орди він призначив сина Бахти Гірея;

1762 року фіксується єдисанський каймакан мурза Делде, зимова ставка якого розташовувалася біля Куяльницького лиману⁹⁸. Іншим запровадженням Крим Гірея стало формування окремої Єдичкульської орди за рахунок переселення з Бессарабії та Прикубання залишків Великої Ногайської орди на степове лівобережжя Дніпра. Єдичкульці, які цілою ордою були оселені у 1759 р. на запорозькому порубіжжі, мали служити рухливим буфером для стримування тиску української землеробської колонізації на степовий простір.

На Єдичкульську орду поширювалися вимоги і умови щодо усіх ногайських орд під владою Кримського ханства. Єдичкульці мушили відшкодовувати збитки, завдані землеробському населенню в результаті набігів і грабунків. Так, під час переселення до правобережжя Дніпра 1759 року єдичкульці пограбували ханські слободи, розташовані у Побужжі. На вимогу Крим Гірея частину пограбованого майна повернули⁹⁹. Гострі прикордонні суперечки, що виникли в єдичкульців відразу після оселення із запорожцями, розглядалися на спеціальній комісії 1760 р. за порядком, напрацьованим на попередніх подібних комісіях. Представництво ханської влади в Єдичкульській орді створено на кшталт того, що вже сформувалося в інших ногайських ордах, – на чолі із сераскером і каймаканом.

Така практика зберіглася і після усунення Крим Гірея з престолу 1764 року. Зокрема, 1766 року сераскером Єдичкульської орди був син чинного на той час хана Селім Гірея – Адиль Гірей, резиденція якого містилася біля р. Рогачика на відстані 30 верст від Запорозької Січі. Єдичкульський каймакан згадується вже 1760 року¹⁰⁰. Стосовно внутрішньої системи самоорганізації єдичкульців засвідчено: «При всяком ауле начальниками бывають мурзы, с тою толко отменою, что в ином один мурза, а в другом одной фамилии или три, по числу кибиток. Сии мурзы суть наследственных аулов владетели»¹⁰¹.

Характер правління Крим Гірея викликав широке невдоволення як серед ногайців, так і між кримською аристократією, обурених депотичними нахилами свого правителя і посиленням податкового тиску. Російський консул у Криму О. Никифоров, доповідаючи про усунення Портою Крим Гірея з ханського престолу 1764 року, зазначив його причини: «многия-ж всем подданным, так Едичкульским, как Буджацким и Кубанским татарам обиды и безчисленные грабежи и насильно чрез разныя приметы от греков, армян и жидов вымогательствы денег немалых сум», а також безоплатне використання ханом праці своїх підданих під час будівництва ханських резиденцій. Утім, головний напрям політики Крим Гірея щодо ногайців було продовжено наступ-

ним ханом Селімом. Він доклав зусиль до того, щоб Єдичкульська орда залишилася в межах, визначених для неї Крим Гіреєм, продовжив практику збільшення податкового тиску. На курултаї 1766 року єдичкульці та джембуйлуківці заявили про «возведение сего хана нарочным умыслом Порты, употребленным для вящаго их утеснения и порабощения, и явно отзываются, что о перемене сего хана стараться не преминут». Залишалися невдоволені політикою хана і єдисанці. Вони намагалися прихилити на свій бік єдичкульців, щоб спільно з ними перекочувати до Прикубання, а звідти – до Росії. Збудником цього руху залишався Хаджи Гірей-султан, який після депортації з Польщі вимушено мешкав у резиденції Гіреїв у Румелії¹⁰². Останнє повстання за участі єдисанців відбулося напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр., однак було приборкане обіцянками Крим Гіреєм, якого вдруге призначили на ханський трон, багатих на здобич походів на Росію.

Традиційні зобов'язання ногайських орд щодо Кримського ханства стосувалися питань військової служби, виконання державних повинностей і сплати данини, котра з часом переростала у фіксований податок. Зазвичай про оголошення війни хан повідомляв сераскера, вимагаючи від нього мобілізувати певну кількість ногайців. Восени 1760 р. буджаківці та єдисанці мали виставити по 7 тис. чол., джембуйлуківці – 3 тис., єдичкульці – 2,5 тис., киргизи – 6 тис., а кримські татари – 40 тис., усього (вірогідно, разом з ханським військом) – 65 тис. чол. У січні 1761 р. ханським указом визначено, щоб «нагайскому войску быть к походу во всякой готовности со второго казана по человеку (то есть половине нагайского войска), которых состоять имеет до ста до осмидесят тысяч человек». Остання звістка, відома нам за документами Архіву Коша, засвідчує прагнення ногайців переконати запорожців у надмірно великій кількості свого війська. З цього приводу російський перекладач Ф. Семенов запевнив, що ногайці не можуть зібрати 180-тисячне військо, адже усіх озброєних ногайців «не более будет, как до осмидесят тысяч»¹⁰³.

Сераскер мусив попередньо обговорювати спроможність ногайців задовольнити ханську вимогу з баш-мурзою орди, запросивши його разом з іншими знатними мурзами до свого дівану. Визначення кількості мобілізованих вояків мусило враховувати необхідність залишити певну частину з них для захисту власних аулів; при цьому за ними зберігалось право на рівну частку військової здобичі, яка розподілялася між учасниками походу. Після зборів ногайське військо групувалося в загони-баїраки (baïraks), що створювалися на рівні улусів і орд, на чолі з мурзами. Баїраки були різними за чисельністю, залежно від кількості улусного

населення, яким володів певний мурза; баїрак баш-мурзи виділявся поміж інших великим штандартом¹⁰⁴.

У період між 1739–1768 рр. кримські хани використовували ногайську кінноту головним чином для походів на Північно-Західний Кавказ і придушення внутрішніх заколотів та повстань. Походи на черкесів і кабардинців мали переважно грабіжницьку мотивацію і здійснювалися здебільшого у випадках (як, зокрема, 1754 року), коли гірські народи відмовлялися «ясиров давать хану и цару турецькому». Переміщення ногайських підрозділів з причорноморських степів до Кавказу було досить затратним і ризикованим заходом, оскільки здійснювалося через дві переправи (на Дніпровському та Бузькому лиманах і Керченській протоці) і проходило по хліборобських районах Криму, що часто завдавало збитків землеробському господарству. 1754 року єдисанці переправлялися з Очакова до Кінбурна на 29 суднах, за один рейс у кожному розміщувалося по 30–40 чол. з кіньми. Узимку того ж року трапився падіж худоби, через що усе кримське військо «осталось пешее»¹⁰⁵. Проходячи через Кримський півострів, ногайська кіннота витолочувала поля, тож, як фіксують джерела, «от множественного ... собрания войска великое чинится крымскому народу разорение»¹⁰⁶.

Участь ногайців у кримських походах відзначалася вкрай низьким рівнем організації і часто супроводжувалася суперечками між ханськими урядовцями та ногайською знаттю, чварами серед ногайських мурз. 1755 року від єдисанського сераскера Шахбаз-Гірея на бік черкесів перейшло більше половини ногайців; за окремими даними, з його 10-тисячного війська не повернулося до своїх аулів і сто чоловік. Хан тоді мусив оголосити нову мобілізацію. Навесні 1761 р. у похід на черкесів вирушили джембуйлукувці, єдичкульці та кримські татари, проте за дві милі до Перекопу вони зупинилися й самовільно повернули назад, удавано мотивуючи це очікуванням додаткового ханського указу; єдисанці у більшості взагалі відмовилися від участі в поході. Тоді ж сталася сутичка між ханським візиром і головним єдисанським мурзою Канаєм, які побилися на шаблях, поранивши одне одного. Причиною сварки стала свавільна поведінка кримського візира. Задовольняючи вимогу кримського хана сплачувати данину ясирями, черкеси передали візиру 200 ясирів, проте візир зажадав 1000 ясирів, на що черкеський посланець Касаї-бей відповів відмовою. Через це військові дії мали продовжитися. Невдоволені цим ногайці підняли заколот біля урочища Копила і відмовилися воювати проти черкесів¹⁰⁷.

Під час повномасштабних воєн, які вели Туреччина і Крим у XVIII ст. проти Російської, Австрійської імперій та Ірану, ногайці вже не

утворювали самостійного війська. Вирушаючи в похід у складі турецько-кримської армії, вони становили легку кавалерію і були допоміжними силами, які здійснювали розвідку, розладнували комунікації, грабували та спустошували території ворога. У складі основного кримськотатарського війська була особиста гвардія хана (капи-кулу), загони карачі-беїв та знатних кримських мурз. Також обов'язково залучалися турецькі сіпагі та яничари, що перебували в складі гарнізонів турецьких фортець у Північному Причорномор'ї – Кафи, Бендер, Очакова, Керчі, Єнікале та ін. Призначення яничарів полягало у штурмі фортець та укріплень, діях проти регулярних армій європейських держав, на що кримське і ногайське військо, побудоване на кланово-родовій основі улусів і озброєне різноманітною зброєю (від списів і луків до різноманітних рушниць), було неспроможним. Ведення війни на Північно-Західному Кавказі також потребувало значної концентрації військових сил. 1707 року Каплан Гірей-хан виступив проти кавказьких горців з 6 тис. буджацьких ногайців, 15 тис. власних секбанів, 3 тис. сіпагі з Кафи, 5 тис. черкесів племені Кемуркої (теміргойців) та ногайцями, «відомими як *Yaman sadak*»¹⁰⁸.

Система захисту ногайських кочовищ залишалася традиційною і характерною для багатьох кочових народів. На краю власного кочовища кожний улус утримував застави, що виконували сторожову службу. За свідченням В. Бакуніна, з наближенням ворога кочовики ніколи не йшли йому назустріч для відсічі; кожний улус рятувався втечею. Остання була досить організованою: спершу жінки і діти гнали худобу, а чоловіки, верхи на конях, залишалися позаду та, відходячи й маневруючи, відбивали наскоки ворога, тим самим дозволяючи перегнати худобу (головне багатство кочового колективу) в безпечне місце¹⁰⁹. Однак для оборони від нападу запорожців така система виявилася малоефективною. Маневровість легкої козацької кінноти, злагоджена координація дій підрозділів та вміле використання вогнепальної зброї забезпечували запорожців важливими тактичними перевагами над кочовими сусідами.

Війська Кримського ханства в особливо важливих випадках очолювалися безпосередньо ханом, інших – калгою та нурадином, за певних обставин – окремим сераскером, уповноваженим ханом на керівництво кампанією. Головному командирі підпорядковувалися сераскери ногайських орд, збройні сили яких розподілялися на підрозділи (баїраки) баш-мурз та звичайних мурз. Пейсонель розділяв війни кримського хана на державні та приватні. У разі ведення війни в державних інтересах Кримського ханства ногайці вирушали в похід на повному самозабезпеченні й мали єдиним заохоченням право на частку при розподілі здо-

бичі. До «приватних» віднесено війни на Північно-Західному Кавказі, зокрема, з черкесами. В останньому випадку звичай вимагав, аби хан власним коштом забезпечував ногайців провіантом. У разі необхідності взяти участь у війні, оголошеною Портою, військові видатки мусили відшкодовуватися султанською скарбницею. Та в більшості випадків пограбування ворожих територій ставало головним стимулюючим чинником участі ногайців у військових кампаніях. Під час військових дій на території дружніх держав за несанкціонований грабунок кримський хан вдавався до покарань своїх вояків ударами кийків¹¹⁰, однак через слабкий контроль ногайців завадити цьому практично було неможливо.

Незважаючи на низьку боєздатність і слабку організацію ногайських збройних формувань, у XVIII ст. повсякденний побут ногайців все ще був сповнений войовничості. 1709 року Франсуа Феран спостерігав шлюбну церемонію ногайців, учасники якої влаштували вдаваний бій та наносили один одному легкі поранення, щоб краплями крові передвістити те, що сини подружжя народжуватимуться славними воїнами. У масштабних військових експедиціях Криму зазвичай брала участь значно більша частина ногайського чоловічого населення, ніж того вимагав кримський хан, сподіваючись покращити стан свого господарства пограбуванням християн¹¹¹. Самочинні ногайські набіги зазвичай активізувалися після випадків стихійного лиха, епізоотій та поширення епідемічних захворювань, котрі розладнували господарство кочовиків. Швидко мобілізуючись для участі у військовому поході, ногайці при цьому не розраховували на довготривалі военні дії. У XVIII ст. вони вже певною мірою призвичаїлися до використання вогнепальної зброї. Зокрема, під час нападу на запорозький Гард 1747 року едисанці водночас з луками і списами застосовували рушниці, а в поході на черкесів 1761 року ногайські загони мали 32 гармати, вірогідно, наданих з обслугою кримським ханом. Дещо перебільшуючи, Пейсонель зауважив, що лише одна Єдисанська орда «може виставити загалом вісімдесят тисяч чоловік кавалерії, добре споряджених і озброєних усіма видами зброї»¹¹².

З середини XVIII ст. певної регулярності набуває прикордонна служба ногайців. Окремі заходи в цьому напрямі були вжиті Арслан Гірейханом (1748–1755), який полагодив фортеці Перекоп, Арабат, Уч-Оба, Джунгар, Джеваш і проклав нові рови¹¹³. Запровадження караульних команд по обидва боки російсько-турецького кордону було визначено на комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок 1752–1754 рр. 1754 року ханська адміністрація заявила Кошеві про створення едисанцями прикордонних караулів уздовж р. Бугу, які мали перешкодити проникненню гайдамацьких ватаг до Кримського ханства. Початково

караульна служба ногайців виконувалася несистематично і караули створювалися в екстраординарних випадках. Зокрема, 1755 року роз'їзди караулів чинилися з приводу заколоту і втечі калги-султана до черкесів та з метою попередження його переходу до Польщі або Росії. Один з таких караулів перебував на р. Чичаклеї¹¹⁴.

На 1761 р. вже існувала мережа об'їзних караулів, яка охоплювала територію від Очакова вгору по Бугу до польських кордонів. До них входили команди від 100 до 150 чол., що розташовувалися у 7 пунктах. Ці ж команди утримували пости, на яких перебувало по 4 вартових¹¹⁵. У січні 1761 р. згадується «караул конницы нагайского ширинбея ... мурзи Муси Мустафина син Бекташова» і Султан Мамбет-мурзи з командою до 70 чол. Ці мурзи сповістили російського перекладача в Микитиному Ф. Семенова, що «нагайской орды от стороны крымской караулом обезд и разезд имеют от Ачакова вверх по Бугу реки до самых полских границ», «и те ... учреждены команды по указу крымского хана, в которых де состоит по сту и по полтора человека в семи местах и всякой ... приказано свои пост содержать для поимки гайдамаков, понеже де татары от оных гайдамаков претерпевают в занятии их лошадей и рогатого скота немалые обиды», «для чего ... близ границы российской по буграм разставлено на карауле четыре человека татар для разведывания об оных гайдамаках». Начальники ногайських караулів при цьому пропонували погоджувати дії між ногайськими та запорозькими караульними командами і взаємно інформувати одне одного, «ежели б где могли каких шатающихся сумнительных людей на татарской стороне усмотреть»¹¹⁶.

Серед державних повинностей, виконуваних ногайцями, була участь у будівництві фортифікаційних споруд, зокрема, в Перекопі, яке здійснювалося з наказу Крим Гірей-хана. 1761 року він приїздив для огляду «городовой починки», наказав «имеющийся около города ров поновить и сделать противу прежнего гораздо глубь и шире». Місто Перекоп тоді обведено трьома стінами, рів поглибили до семи сажнів. На тих роботах використано «едичкулских и жамбулуковских народов рабочие люди», які мусили інтенсивно працювати. Хан погрожував стратою наглядачам у разі, якщо фортифікаційні роботи будуть виконані невчасно¹¹⁷. Утім, головним обов'язком ногайців під час будівництва було виконання повинностей з надання підвод для транспортування вантажів.

Наведені факти військової діяльності ногайців не відповідають уявленням про їхню спроможність лише до хаотичних пограбувань землеробських сусідів, як це представлено у працях А. Скальковського та Д. Яворницького. Дещо поверховим видається і висновок Тунманна щодо умовності підпорядкування ногайців кримському ханові: «Вони

йдуть за ним у його війнах, сплачують йому частину з отримуваної здобичі та деяку плату за кожного полоненого... Вони також зобов'язані надсилати йому чотирьох мурз на свято великого байрама, аби побажати йому щастя та привезти подарунки. Часто вони погоджуються визнати над собою владу призначених їм бегів, які належать до принців крові. У решті ж вони чинять, що захочуть, часто бунтують і влада хана ніколи не буває достатньою, щоб тримати їх у покорі»¹¹⁸.

У середині XVIII ст. чітко простежується тенденція перетворення данницького становища ногайців на систему регулярного адміністративного підпорядкування, чітко позначилася трансформація традиційної данини-ясака в довгострокові податкові зобов'язання і виконання державних повинностей. Окрім військової служби, ногайці виконували повинність щодо надання підвод, здійснюючи за вимогою хана або сераскера перевезення краму, військових чи будівельних вантажів. Ногайці також забезпечували кіньми і фуражем хана разом з його почтом у разі його проїзду суходолом до Стамбула, а також роботу поштової (ямської) служби. У Кримському ханстві поштової станції (пункти, де відбувалася заміна коней) були державними і розміщувалися в Бахчисараї, Улуклукарамі (?), Канджанбаку, Гезлеве, Ак-Меджиді (Акмечеті), Карасубазарі, Кафі, Кермен-кале, Тамані, Капилі. У кожному містилося по 60 коней. Половину видатків поштових станцій сплачувала ханська скарбниця, решту забезпечували ногайці. Окремий податок на утримання поштової служби, у розмірі десятини від врожаю зерна, сплачували джембуйлуківці. Користуватися поштовими станціями можна було лише під час виконання державних обов'язків і з наказу хана. Пейсонель відзначає кращу організацію роботи поштових станцій у Кримському ханстві, ніж у інших регіонах Османської імперії¹¹⁹.

Кримське ханство загалом мало незначний рівень централізації державної влади, що відбивалося і на податковій системі. Безпосередньо до ханської скарбниці щорічно надходило 15 тис. піастрів (турецьких левків, срібна монета) від «уряду Яли в Буджаку» і 4,8 тис. з «уряду Кавшан», котрі становили «щось на кшталт маєтків» кримського хана; тут мешкали напівосілі буджацькі ногайці та молдовани. Ці «маєтки» слід розглядати як типовий для Османської імперії тімар – умовне держання, яке надавалося на час перебування на кримському престолі на кшталт жалування за службу, на відміну від чіфтлика – специфічного різновиду приватновласницького володіння землею. Такий же ханський тімар, з якого хан отримував 8 тис. піастрів, розташовувався довкола Дубоссар; в українських джерелах його засвідчено як «ханські слободи». Окрім прибутку з тімарів, кримський хан мав надходження з Буджацької

та Єдисанської орд, які сплачували десятину із зібраного врожаю хліба. Інколи цей натуральний податок отримував грошову оцінку в 12 піастрів. З 1755 р. кримський хан Селім Гірей передав право отримання цього податку Порті, яка використала його на забезпечення сейменів¹²⁰. Збіжжя з Північно-Західного Причорномор'я у значних обсягах ішло на забезпечення потреб у продуктах харчування султанської столиці Стамбула. 1766 року на ногайців було покладено сплату десятини з усієї худоби і вирощеного хліба «неотменной ежегодной дани». Це стало підставою для збору курултаю єдичкульцями та джембуйлуківцями, на якому ухвалено «хана просить о уменьшении сих поборов, так как за прежних ханов было». На той час єдисанці сплачували податок грошима – від 10 до 30 левків срібною турецькою монетою від кожної кибитки¹²¹.

Своєрідну «плату за службу» мали й сераскери ногайських орд. Буджацький сераскер щорічно отримував по 1 піастру з кожного будинку і 1 барана від окремого села; єдисанський сераскер – 1 піастр з кибитки (сім'ї) і по 1 барану від мурз, які очолювали аули, або з певної кількості кибиток, а також 300 биків з нагоди свого призначення; кубанський сераскер отримував десятину від зібраного зерна у своїй орді, що становило найбільший обсяг виплат порівняно з іншими сераскерами. Ор-бей отримував 3 барани від кожного стада, що перебувало на перекопських пасовищах, а крім того мав щорічні прибутки у 500 піастрів з перекопських соляних промислів, 300 «медових грошей» з Молдови і 150 – з Румунії¹²².

Отже, у період 1739–1768 рр. помітно зросли обсяги інтеграції ногайських орд до державної системи Кримського ханства, котре через запровадження адміністрації сераскер-султанів і надання посад каймаканів ногайським мурзам спромоглося налагодити адміністративний контроль за степовою периферією. Запровадження систематичного оподаткування, державних повинностей і обов'язкових виплат на користь ханських урядовців, а також відносно систематичної сторожової служби засвідчують збільшення порівняно з попередніми періодами ступеня лояльності ногайців до Кримського ханства. Проте у періоди дезінтеграції, пов'язані з повстаннями ногайців та їхньою участю у заколотах кримськотатарської знаті, єдиним важелем впливу на ногайські орди залишався державний кордон, гарантований міжнародними зобов'язаннями Російської та Османської імперій. Стабільний і контрольований кордон на степовому порубіжжі позбавляв ногайців можливості вдатися до традиційної форми протесту – самочинних міграцій за межі впливу держави-сюзерена і маневрувати на суперечностях між Російською та Османською імперіями. Стабілізація

кордонів на степовому просторі та унормування підданства кочовиків склали суттєву інновацію в політичній історії Великого Євразійського Степу, означивши останній етап, що передував закінченню процесу поглинання кочівницької ойкумени Російською імперією.

-
- ¹ Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988. – С. 99.
 - ² Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 175.
 - ³ Перетяткович Г. [Е. И.]. Поволжье в XV и XVI веках (очерки из истории края и его колонизации). – М., 1877. – С. 126–127.
 - ⁴ Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации. – М., 2000. – С. 329.
 - ⁵ Крадин Н. Н. Власть в традиционном обществе // Электронный ресурс: knowledge.isras.ru/sj/sj4-02krad.html – 68 к.
 - ⁶ Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – С. 15, 72–73.
 - ⁷ Прицак О. Половці // Электронный ресурс: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/pritsak-3.html>.
 - ⁸ Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПІ). – Ф. 119. «Калмыцкие дела». – Оп. 1. – Спр. 14. 1722 р. – Арк. 6.
 - ⁹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 112. «Дела едисанских татар». – Оп. 1. – Спр. 2. 1697 р. – Арк. 1–2 зв.
 - ¹⁰ АЗПІ. – Ф. 127. «Ногайские дела». – Оп. 1. – Спр. 1. 1742 р. – Арк. 2.
 - ¹¹ Fisher A. The Crimean Tatars. – Stanford, 1978. – P. 25.
 - ¹² Кобищанов Ю. М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – М., 1995. – С. 7.
 - ¹³ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 11. – Одесса, 1879. – С. 485.
 - ¹⁴ Кримський республіканський краєзнавчий музей. Наукова бібліотека «Таврика». – 9 С 1 П-24: «Записка о состоянии гражданском, политическом и военном Малой Татарии, посланная в 1755 г. министром короля господином де Пейссонель». – Сімферополь, липень, 1925. Машинопис (далі – Записка о состоянии гражданском...). – С. 10, 17.
 - ¹⁵ Канцелярія Новосербського корпусу // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – С. 300.
 - ¹⁶ Там само. – С. 300. Див. також: Peyssonel M. [Charl] de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Т. II. – Paris, 1787 (M.DCC.LXXXVII). – P. 300.
 - ¹⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 (далі – Архів Коша Нової Запорозької Січі). – Т. 2. – К., 2000. – С. 348, 498; Т. 3. – К., 2003. – С. 451.

- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 798. 1741–1775 рр. – Арк. 198.
- ¹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2003. – С. 419.
- ²⁰ Записка о состоянии гражданском... – С. 18.
- ²¹ Челеби Э. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – М., 1961. – С. 264.
- ²² Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 77–80.
- ²³ Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв.: Документы и материалы: В 2 т. – Т. II. – М., 1957. – С. 129.
- ²⁴ Записка о состоянии гражданском... – С. 18.
- ²⁵ Кочекаев Б. Б. Классовая структура ногайского общества в XIX – начале XX веков. – Алма-Ата, 1969. – С. 9.
- ²⁶ Записка о состоянии гражданском... – С. 34–35.
- ²⁷ Там же. – С. 21.
- ²⁸ Богуш С. С. История царства Херсонеса Таврийского. – Т. II. – СПб., 1806. – С. 354.
- ²⁹ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 307–312.
- ³⁰ Fisher A. *Op. cit.* – P. 18.
- ³¹ Записка о состоянии гражданском... – С. 15.
- ³² Там же. – С. 17.
- ³³ Там же. – С. 18.
- ³⁴ Там же. – С. 10.
- ³⁵ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 9: Фортеця Св. Єлизавети. – Док. 2244–2247. – Арк. 33; ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 143. 1763–1767 рр. – Арк. 79–81.
- ³⁶ Там само. – Спр. 121. 1762 р. – Арк. 33; Записка о состоянии гражданском... – С. 15.
- ³⁷ Peyssonel M. *Op. cit.* – P. 303.
- ³⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 242.
- ³⁹ Peyssonel M. *Op. cit.* – P. 303–304.
- ⁴⁰ Записка о состоянии гражданском... – С. 41.
- ⁴¹ Там же. – С. 41.
- ⁴² Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 242.
- ⁴³ Андриевский А. А. Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765–1768 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 8. – К., 1894. – С. 95–96.
- ⁴⁴ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 269.
- ⁴⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 348–350.

- ⁴⁶ Негри А. Извлечение из турецкой рукописи [Одесского] общества [истории и древностей], содержащей историю крымских ханов // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 391.
- ⁴⁷ ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. 1741–1775 рр. – Арк. 185.
- ⁴⁸ Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – С. 143.
- ⁴⁹ ІР НБУ. – Ф. 9. – Док. 132–214. 1754–1755 рр. – Арк. 108–108 зв.
- ⁵⁰ ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. 1741–1775 рр. – Арк. 192–194.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 8 зв.
- ⁵² ІРНБУ. – Ф. 9. – Док. 132–214. 1754–1755 рр. – Арк. 40, 104 зв.
- ⁵³ Там само. – Арк. 27, 40–41.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 108–108 зв.
- ⁵⁵ Записка о состоянии гражданском... – С. 57.
- ⁵⁶ ІР НБУ. – Ф. 9. – Док. 132–214. 1754–1755 рр. – Арк. 40 зв.–42, 74 зв.
- ⁵⁷ Записка о состоянии гражданском... – С. 18.
- ⁵⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. II. – Владимир, 1903. – С. 1866–1867.
- ⁵⁹ ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. – Арк. 185.
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 611. 1743 р. – Арк. 19, 92.
- ⁶¹ Андриевский А. А. Указ. соч. – С. 63.
- ⁶² Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 766.
- ⁶³ Записка о состоянии гражданском... – С. 58–59.
- ⁶⁴ АЗПРІ. – Ф. 112: «Дела татар едиссанских, ембулуцких и буджацких». – Оп. 1. – Спр. 1. 1757–1758 рр. – Арк. 111–113; Записка о состоянии гражданском... – С. 59; Канцелярія Новосербського корпусу... – С. 293.
- ⁶⁵ Записка о состоянии гражданском... – С. 59.
- ⁶⁶ АЗПРІ. – Ф. 112: «Дела татар едиссанских, ембулуцких и буджацких». – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 56–56 зв.
- ⁶⁷ Записка о состоянии гражданском... – С. 60, 62.
- ⁶⁸ АЗПРІ. – Ф. 112: «Дела татар едиссанских, ембулуцких и буджацких». – Оп. 1. – Спр. 1. 1757–1758 рр. – Арк. 112–118.
- ⁶⁹ Записка о состоянии гражданском... – С. 62–63.
- ⁷⁰ АЗПРІ. – Ф. 112: «Дела татар едиссанских, ембулуцких и буджацких». – Оп. 1. – Спр. 1. 1757–1758 рр. – Арк. 111–111 зв.
- ⁷¹ ІР НБУ. – Ф. 9. – Док. 420–425. 1758 р. – Арк. 22 зв.–23; Записка о состоянии гражданском... – С. 63.
- ⁷² ІРНБУ. – Ф. 9. – Док. 420–425. 1758 р. – Арк. 6; Скальковський А. О. Назв. праця. – С. 361; Канцелярія Новосербського корпусу... – С. 288, 293, 302–303.
- ⁷³ ІР НБУ. – Ф. 9. – Док. 420–425. 1758 р. – Арк. 22–22 зв.; Канцелярія Новосербського корпусу... – С. 294, 298–303; Смирнов В. Крымское ханство под верховенством

- Отоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // ЗООИД. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 236.
- ⁷⁴ IP НБУ. – Ф. 9. – Док. 420–425. 1758р. – Арк. 1–1 зв.; Канцелярія Новосербського корпусу... – С. 293.
- ⁷⁵ Скальковський А. О. Назв. праця. – С. 369; АЗПРІ. – Ф. 112: «Дела татар едиссанских, ембулицких и буджацких». – Оп. 1. – Спр. 1. 1757–1758 рр. – Арк. 103 зв.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 3 зв.; IP НБУ. – Ф. 9. – Док. 420–425. 1758 р. – Арк. 1 зв.; Записка о состоянии гражданском... – С. 51–73.
- ⁷⁷ Канцелярія Новосербського корпусу... – С. 304–305; Богуш С. С. История царства Херсонеса Таврийского. – Т. II. – С. 358.
- ⁷⁸ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. – С. 233–237; Богуш С. С. Указ. соч. – С. 358–359; Записка о состоянии гражданском... – С. 69.
- ⁷⁹ Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию також в земли буджатских и нагайских татар. – СПб., 1783. – С. 56–57.
- ⁸⁰ Записка о состоянии гражданском... – С. 73; Скальковський А. О. Назв. праця. – С. 362–363; Смирнов В. Крымское ханство подверховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. – С. 237.
- ⁸¹ Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – С. 157.
- ⁸² ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 89. 1760 р. – Арк. 6–25.
- ⁸³ Там само. – Спр. 121. 1762 р. – Арк. 33.
- ⁸⁴ Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 376; Скальковський А. О. Назв. праця. – С. 367.
- ⁸⁵ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 89. 1760 р. – Арк. 30–30 зв.
- ⁸⁶ Там само. – Спр. 91. 1760–1761 рр. – Арк. 30 зв.
- ⁸⁷ Кобищанов Ю. М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – М., 1995. – С. 223–237.
- ⁸⁸ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 89. 1760 р. – Арк. 30–30 зв.
- ⁸⁹ Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова. – С. 377.
- ⁹⁰ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 88. 1760 р. – Арк. 4–11.
- ⁹¹ Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – С. 158.
- ⁹² ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 88. 1760 р. – Арк. 7–11; Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – С. 158–164.
- ⁹³ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. 1760–1761 рр. – Арк. 40 зв.; Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. – С. 238.
- ⁹⁴ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1.– Спр. 91. 1760–1761 рр. – Арк. 10 зв.
- ⁹⁵ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. – С. 238–239; ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. 1760–1761 рр. – Арк. 21 зв.

- ⁹⁶ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 89. 1760 р. – Арк. 52; Спр. 91. – Арк. 51 зв.–52.
- ⁹⁷ Там само. – Спр. 89. 1760 р. – Арк. 1; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. II. – Владимир, 1903. – С. 1984, 1987.
- ⁹⁸ Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова. – С. 376; ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137. 1762–1763 рр. – Арк. 43.
- ⁹⁹ Там само. – Спр. 88. 1760р. – Арк. 19.
- ¹⁰⁰ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. II. – С. 1860; ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 90. 1760 р. – Арк. 144 зв.
- ¹⁰¹ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. II. – С. 1860.
- ¹⁰² Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова. – С. 377; Андриевский А. А. Указ. соч. – С. 63–64, 96.
- ¹⁰³ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 55; Спр. 91. – Арк. 3 зв.
- ¹⁰⁴ Записка о состоянии гражданском... – С. 41; Peyssonel M. Op. cit. – P. 304–309.
- ¹⁰⁵ IP НБУ. – Ф. 9. – Док. 132–214. 1754–1755 рр. – Арк. 16, 34 зв.
- ¹⁰⁶ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. 1760–1761 рр. – Арк. 41 зв.
- ¹⁰⁷ IP НБУ. – Ф. 9. – Док. 132–214. – Арк. 108–108 зв.; ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 41–41 зв., 57.
- ¹⁰⁸ Howorth H. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. – Part. II: The so-called Tartars of Russia and Central Asia. – Division I. – London, 1880. – P. 571.
- ¹⁰⁹ Описание калмыцких народов, а особливо из них Торгаутского и поступок их ханов и владельцев, сочиненое статским советником Васильем Бакуниным, 1761 года // Красный архив. – Т. 3 (94). – М., 1939. – С. 226.
- ¹¹⁰ Записка о состоянии гражданском... – С. 32–33.
- ¹¹¹ Ферран Ф. Путешествие из Крыма в Черкесию, через земли ногайских татар, в 1709 г. // Русский вестник. – 1842. – № 4. – С. 43, 45; Записка о состоянии гражданском... – С. 42.
- ¹¹² ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1166. 1744–1745 рр. – Арк. 2–3; Спр. 91. – Арк. 49; Записка о состоянии гражданском... – С. 58.
- ¹¹³ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. – С. 227.
- ¹¹⁴ Эварницкий Д. И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – СПб., 1888. – С. 92; IP НБУ. – Ф. 9. – Док. 132–214. – Арк. 42 зв., 104.
- ¹¹⁵ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 3–4 зв.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк. 3–3 зв.
- ¹¹⁷ Там само. – Арк. 41–41 зв.
- ¹¹⁸ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 46.
- ¹¹⁹ Записка о состоянии гражданском... – С. 33, 39–40.
- ¹²⁰ Там само. – С. 10, 40.
- ¹²¹ Андриевский А. А. Указ. соч. – С. 63, 95–96.
- ¹²² Записка о состоянии гражданском... – С. 17–18.